

नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा: नीति र अभ्यासको वास्तविक अवस्था अध्ययन

अञ्जली अधिकारी

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, महेन्द्र रत्न क्याम्पस, काठमाडौं, नेपाल

Corresponding Author's Email: anjaliadhikari678@gmail.com

लेखसार

शिक्षण सिकाइका क्रममा दुई वा सोभन्दा बढी भाषाहरूको उपयोग गरिने पद्धतिलाई बहुभाषिक शिक्षा भनिन्छ। नेपालको बहुभाषिक शिक्षाको सन्दर्भमा भएका कानुनी र संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार विद्यालयमा गरिएका मातृभाषा अभ्यासको अध्ययन गर्ने उद्देश्य यस लेखको रहेको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा गुणात्मक पद्धतिअन्तर्गत घटना अध्ययनलाई सञ्चारात्मक क्रिया सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यस अध्ययनमा मुख्य फेनोमेना (घटना) को रूपमा मातृभाषाको उपयोगलाई लिइएको छ। तथ्य सङ्कलनका लागि बहुविधि (संलेख, सघन अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकन) पद्धति अपनाइएको छ। सहभागीका रूपमा नेपाल भाषा शिक्षक, प्रधानाध्यापक र अवलोकनका लागि कक्षा ६ छनोट गरी प्राथमिक स्रोतका गुणात्मक तथ्य र बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी संलेखबाट द्वितीय स्रोतका तथ्य सङ्कलन गरिएको छ। यसरी प्राप्त जानकारीलाई सारगत उपागमका आधारमा सार निर्माण गर्दै विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा विश्लेषण गरी लेखलाई अन्तिम रूप दिइएको छ। विद्यालयले साना कक्षादेखि क्रमबद्ध रूपमा बहुभाषाका विद्यार्थीलाई मातृभाषा पढाउने व्यवस्था गरेमा स्थानीय भाषा र संस्कृतिको विकास साथै संरक्षणमा टेवा पुग्ने कुरा अध्ययनको प्राप्ति मानिएको छ। बहुभाषिक देश नेपालका विद्यार्थीलाई बहुभाषामा शिक्षा दिई धेरै भाषामा सक्षम पार्नका लागि बहुभाषिक शिक्षा वा मातृभाषाको शिक्षणका लागि बहुभाषिक शिक्षा भन्नेमा सरोकारवालाहरूमा स्पष्ट धारणाको विकास गरी मातृभाषालाई शिक्षामा उपयोग गर्नु वाञ्छनीय हुने अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ।

शब्दकुञ्जी : बहुभाषिक सक्षमता, गुणात्मक शिक्षा पद्धति, विषयका रूपमा मातृभाषा, सञ्चारात्मक अभ्यास, सारगत उपागम

परिचय

शिक्षण सिकाइका क्रममा दुई वा सोभन्दा बढी भाषाहरूको उपयोग गरिने पद्धतिलाई बहुभाषिक शिक्षा भनेको पाइन्छ। बहुभाषिक शिक्षाका क्रममा मातृभाषालाई आधार बनाएर शिक्षण सिकाइको थालनी गरिन्छ, भने अन्य भाषालाई पनि सिकाइको माध्यम बनाइन्छ (टायलर, २०२०)। बहुभाषिक शिक्षाका सन्दर्भमा निश्चित अल्पसङ्ख्यकका बालबालिकालाई पहिलो भाषालाई प्राथमिक तहको शिक्षणको माध्यम बनाएर दोस्रो भाषालाई विषयको रूपमा परिचित गराउन पढाउने र विद्यार्थीलाई प्राथमिक तहको अन्तिम अवस्थामा प्राज्ञिक विषयलाई दोस्रो भाषामा सङ्क्रमणको तयारी गर्ने (युनेस्को, २०११) गरिन्छ। जसलाई मातृभाषामा आधारित द्विभाषिक/बहुभाषिक शिक्षा भनिएको छ (पिनोक, २००८ र युनेस्को, २०११)।

नेपालमा वि.सं. २०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तनपछि, शिक्षामा मातृभाषासम्बन्धी बहस थालनी भएको पाइन्छ। मातृभाषामा शिक्षा दिने अभियान (जोमटेन, सन् १९९०) मा संलग्न भई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमासमेत नेपालले प्रतिबद्धता जनाएको देखिन्छ। यसै प्रतिबद्धता पूरा गर्नका लागि नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०४७) ले प्रत्येक समुदायले बालबालिकालाई प्राथमिक तहसम्म आफ्नो भाषामा शिक्षा दिने गरी विद्यालय सञ्चालन गर्न पाउने (१८.२) हकको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यसै व्यवस्थालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) जारी गरिएको पाइन्छ। उक्त निर्देशिकाले शिक्षण सिकाइका क्रममा स्थानीय मातृभाषासमेतको एक वा एकभन्दा बढी भाषाका माध्यमबाट दिइने बहुभाषिक शिक्षा पद्धति र मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा हाल सञ्चालित बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रमभन्दा बेग्लै नभएर समग्र शैक्षिक प्रणालीको अभिन्न अङ्गका रूपमा मानिने (बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६६, पृ.२) उल्लेख गर्दै दुवैलाई एउटै आशयमा लिएको देखिन्छ, भने स्पष्ट रूपमा बहुभाषिक शिक्षा कस्का लागि भनी स्पष्ट पार्न नसकेको देखिन्छ। युनेस्को (२०११) ले सुभाएअनुसार नेपालमा आदिवासी तथा भाषिक

अल्पसङ्ख्यकलाई आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षाको सुनिश्चितताका लागि मातृभाषामा शिक्षा (मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा) दिनु आवश्यक रहेको (सबैको लागि शिक्षा कार्ययोजना, २००१-२०१५) उल्लेख गरेको छ। शिक्षामा मातृभाषाको उपयोग लक्षित वर्गका लागि आवश्यक देखिए पनि कस्तो कस्तो अवस्थामा माध्यम वा विषयका रूपमा भन्नेमा स्पष्ट निर्देशन गर्न नसकेको देखिन्छ। यसैको परिणामस्वरूप परियोजनाको माध्यमबाट परिक्षण गरिएको बहुभाषिक शिक्षा नीति तथा रणनीति र चुनौतीसम्बन्धी अध्ययनले बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी नीति छरिएर एक आपसमा बाँफिएको हुँदा उद्देश्यअनुसार कार्यान्वयन हुन नसकेको निष्कर्ष निकालेको छ (आचार्य र अन्य, सन् २००९)।

नेपालमा एकातिर मातृभाषामा शिक्षा दिन बहुभाषिक शिक्षा नीति र रणनीतिहरू बन्दै गएका छन् भने अर्कातिर स्थानीय भाषा वा स्थानीय पाठ्यक्रमअन्तर्गत स्थानीय भाषा पढाउनु नै बहुभाषिक शिक्षा हो बुझाइका आधारमा स्थानीय निकायले स्थानीय मातृभाषा पढाउनु नै बहुभाषिक शिक्षा हो भनी अभ्यासमा ल्याइएको देखिन्छ। यस प्रकारको नीतिगत अन्योल अवस्थालाई नै अध्ययनले समस्याको रूपमा लिइएको छ। यसै सन्दर्भमा बहुभाषिक शिक्षाको अवधारणा स्पष्ट पाउँदा बहुभाषिक शिक्षा नीति कार्यान्वयनको वास्तविक अवस्था उजागर गर्ने उद्देश्य यस लेखको रहेको छ।

सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत लेखमा सञ्चारात्मक क्रिया सिद्धान्तलाई आधार मानिएको छ। जुर्गन हेबरमासले आफ्नो पुस्तक द थ्योरी अफ कम्युनिकेटिभ एक्सन भोलुम २ मा सञ्चारात्मक क्रिया सिद्धान्तको वर्णन गरेका छन् (कार्टे, १९८७)। उक्त सिद्धान्तले मानिसको सामान्य जीवन (पब्लिक स्पेयर) मा विवेकपूर्ण, तर्कपूर्ण र खुला छलफलबाट मात्र चेतनाको विकास हुने हुँदा सञ्चारात्मक क्रियामा मानिसको विचार, स्वतन्त्रता, रुचि र इच्छामाथि भाषाले कुनै प्रकारको प्रभाव र नियन्त्रण गर्नु हुँदैन भन्ने कुरालाई जोड दिएको छ। सिद्धान्तले चेतनाको विकासले मात्र वक्ताहरूमा एकअर्काको अन्तरआत्मगत (इन्टरसब्जेक्टिभ) अवस्थालाई बुझ्न

सक्ने क्षमताको विकास गर्ने सुझाएको छ । वक्ताहरूका विचमा भित्री हृदयदेखि खुलेर अन्तरक्रिया हुन सकेमा त्यसबाट पैदा हुने आत्मगत अनुभव र अन्तर आत्मगत ज्ञानको भण्डारबाट बनेको विश्व नै यथार्थमा लाइफ वर्ल्ड हो (कार्टे, १९८७) । लाइफ वर्ल्डले आफ्नो ज्ञानको संसारलाई भाषाको माध्यमबाट अर्कासमक्ष पुऱ्याउनु भन्ने बुझाउँछ । अर्थात् आफूले जानेका कुरा अरूसमक्ष सम्प्रेषण गर्न सक्नुपर्छ भन्नेमा सिद्धान्त केन्द्रित रहेको छ । कुनै एक व्यक्तिले भाषाको माध्यमबाट आफ्नो कुरा अरूलाई बुझाउन सकेमा कुनै समस्या आउँदैन भन्ने कुरामा सञ्चार क्रिया सिद्धान्तले जोड दिएको छ । सञ्चारात्मक क्रियामा संलग्न सबैमा कुरा पुग्न सक्त्यो भने मात्र बुझाइ हुन्छ । समाज (कक्षा) का सबै सदस्य (विद्यार्थी) ले विषयवस्तु जान्न र बुझ्न सकेको अवस्थामा मात्र सञ्चारात्मक क्रिया हुन्छ । सञ्चारात्मक क्रियामा व्यक्तिले मैले यो भाषाको माध्यमबाट सञ्चार गरी यो यो कुराको बोध/ज्ञान गर्न सक्छु भन्नेमा विश्वस्त हुनुपर्दछ । व्यक्ति आफूले गर्ने सञ्चार क्रिया बुझ्ने कुरा अरूमा भर पर्नु हुँदैन भन्ने कुरामा सञ्चारात्मक क्रिया सिद्धान्तले जोड दिएको छ । सञ्चार क्रियामा भाषाको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । भाषाको माध्यमबाट नै सञ्चारात्मक क्रिया हुने हुँदा व्यक्तिले भाषाको माध्यमबाट सिकाइ गर्न सक्छु भन्ने दृढोक्तिमा पुग्न ।

यस अध्ययनमा नेपाल भाषाको माध्यमबाट पठनपाठन गराउँदा सञ्चारत्मक क्रिया हुन सके नसकेको कुरालाई विश्लेषण गरिएको छ । हेबरमासले 'द थ्योरी अफ कम्युनिकेटिभ एक्सन' भोलुम २ मा जोड दिएका उद्देश्यपरक क्रिया, मानदण्डद्वारा सञ्चालित क्रिया, अभिनय शास्त्रीय क्रिया र सञ्चारात्मक क्रिया/सञ्चारी क्रियामा माध्यम भाषाको सामञ्जस्यतालाई विश्लेषण गरिएको छ ।

सम्बद्ध कार्यको पुनरवलोकन

यहाँ बहुभाषिक शिक्षाको अवधारणात्मक अध्ययन र प्रयोगपरक अध्ययनलाई छोटकरीमा पुनरवलोकन गरिएको छ ।

बहुभाषिक शिक्षाको अवधारणा

सन् १९५३ मा युनेस्कोबाट 'द युज अफ भर्नाकुलर ल्याङ्ग्वेज इन एजुकेसन' प्रतिवेदन प्रकाशित भएपछि शिक्षामा भाषाको मुद्दा उठ्न थालेको देखिन्छ। युनेस्को (सन् २००३) का अनुसार औपनिवेशिक र गम्भीर प्रकृतिका राजनैतिक परिवर्तनपछि देशहरूमा भएका सयौं भाषाहरू विभिन्न कारणले खतरामा रहने र जातिको स्थानीय पहिचान हराउन सक्ने अवस्थालाई केन्द्रमा राखी शिक्षामा भाषा प्रयोगको मुद्दा अगाडि बढेको देखिन्छ। हरेक भाषाको अस्तित्व र जातीय पहिचान जोगाउन मातृभाषा र शिक्षालाई जोड्ने प्रकृतिको शिक्षण सिकाइ पद्धति बहुभाषिक शिक्षाको अवधारणा (युनेस्को, सन् २०१०) विकसित भएपछि मातृभाषासँगै सरकारी र अन्तर्राष्ट्रिय भाषालाई एकैसाथ शिक्षण सिकाइमा उपयोग गरिने पद्धति प्रयोगमा आएको देखिन्छ। तसर्थ बहुभाषिक शिक्षाले घरको भाषा र विस्तृत सञ्चारको भाषालाई शिक्षाको पहुँचमा पुऱ्याउन प्रोत्साहन गर्ने देखिन्छ। बहुभाषिक शिक्षाअन्तर्गत इमर्सन, सब्मर्सन, ट्रान्जिसनल, मेन्टिनेन्सजस्ता विभिन्न मोडलहरू उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ। बहुभाषिक वातावरणमा शिक्षण सिकाइको भाषा प्रयोगका क्रममा सङ्क्रमण व्यवस्थापनका लागि विभिन्न किसिमका मोडल र सिद्धान्तहरू उपयोग गर्न सकिन्छ। युनेस्को (२०१०) का अनुसार सङ्क्रमणको अवस्थामा औपचारिक रूपमा तीन वर्ष मातृभाषाको माध्यमबाट अध्ययन गरेपछि सरकारी भाषा (दोस्रो भाषा) र अन्य थप दोस्रो र तेस्रो भाषाका रूपमा पढाइने मोडल सङ्क्रमणको महत्त्वपूर्ण मोडल मानिएको छ। यस्तो मोडल एकभाषिक वातावरणमा शिक्षा दिनका लागि तय गरिएको देखिन्छ, जहाँ एउटा सरकारी भाषालाई विद्यालय प्रणालीमा प्राथमिकता दिइएको हुन्छ।

हाल नेपालका विद्यालयमा बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) अनुसार अभ्यासमा ल्याइएको मातृभाषा शिक्षा वा मातृभाषामा शिक्षा भन्नेमा अन्योलता देखिन्छ। यसै सन्दर्भमा विद्यालयमा विषय/स्थानीय पाठ्यक्रमका रूपमा मातृभाषाको उपयोगलाई नै बहुभाषिक शिक्षा भन्ने बुझाइ नेपालको सन्दर्भमा रहेको देखिन्छ। बहुभाषिक शिक्षाले बहुभाषामा शिक्षा वा मातृभाषाको शिक्षा ? केलाई बुझाउने हो भन्नेमा स्पष्ट अवधारणा हुन नसकेको वर्तमान अवस्थामा बहुभाषिक शिक्षाको अभ्यास गरिरहेको देखिन्छ।

प्रयोगपरक अध्ययन

अवस्थी (सन् २००४) को *एक्प्लोरिड मोनोलिङ्गल प्राक्टिसेसेज इन मल्टिलिङ्गल नेपाल* विषयक विद्यावारिधि शोधप्रबन्धमा प्राथमिक तहका गैर नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई द्वि/बहुभाषिक शिक्षाको आवश्यकतामा केन्द्रित रही सरकारी अनुदानप्राप्त विद्यालय पद्धतिको विश्लेषण गर्न खोजिएको छ। अध्ययनले समुदायका उच्च वर्गले प्रयोग गर्ने प्रभावशाली भाषा नेपाली/अङ्ग्रेजी शिक्षणको माध्यम रहनुले शक्तिका आधारमा समाज विभाजन हुने आधारहरू सिर्जना गरेको उल्लेख गरेको छ। परिणामस्वरूप सदैव पास र फेलको असमान परिणामले गैर नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीको विद्यालय जीवन नै असफल भएकाले बहुभाषिक शिक्षण पद्धति नै खतरामा रहेको देखाइएको छ।

जोशी (२००९) को विद्यावारिधि अनुसन्धान *ल्याङ्ग्वइज कोपिड स्ट्राटेजिज् अफ प्राइमरी स्कुल चिल्ड्रेन अफ नेपाल* मा केन्द्रित रहेको छ। काठमाडौं जिल्लाका निजी विद्यालयहरूमा अङ्ग्रेजी माध्यममा पठनपाठन गराइरहेका अभिभावक, समुदाय र विद्यालयबिचको भाषिक सहसम्बन्धको विश्लेषणमा अध्ययन केन्द्रित रहेको देखिन्छ। अध्ययनले प्रारम्भिक कक्षामा सहजीकरणका लागि मातृभाषाको माध्यम उपयुक्त मानिए पनि कक्षाकोठामा मातृभाषाको प्रयोग नै नभएको हुँदा विभिन्न मातृभाषाका विद्यार्थीले गुणात्मक शिक्षा हासिल गर्न नसकेको कुरालाई प्राप्तिका रूपमा उल्लेख गरिएको छ।

होउज (२०२०) द्वारा *नेपालको बहुभाषिक शिक्षामा टप-वटम पद्धति* का बारेमा प्रतिवेदन तयार पारिएको छ। उक्त अध्ययनमा पुस्तैनी भाषा, संस्कृति र मूल्य मान्यता हराउँदै जाने अवस्था सिर्जना हुने हुँदा नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाको आवश्यकता ज्वलन्त भएको उल्लेख गरिएको छ। यस अध्ययनले एकलभाषी कक्षामा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम उपयुक्त हुने तर बहुभाषिक कक्षामा बहुभाषिक शिक्षा पद्धति उपयुक्त हुने कुरालाई प्राप्तिका रूपमा लिएको छ।

मिश्र (२०२०) द्वारा प्रजातान्त्रिक मुलुकका बालबालिकाको शिक्षणका सन्दर्भमा नेपालको बहुभाषिक शिक्षाको आवश्यकताबारे अध्ययन गरिएको छ। अध्ययनमा हरेक भाषाभाषीका संस्कृति र भाषालाई अघि बढाउन र समान गुणात्मक शिक्षा दिन विकसित नयाँ अवधारणा नै बहुभाषिक शिक्षा पद्धति भएको उल्लेख गरिएको छ। अध्ययनमा बहुभाषिक शिक्षा ३-५ वर्ष मातृभाषा मात्र पढाएर समय बिताउने कार्यक्रम नभएकाले नियमित र व्यवस्थित योजना बनाएर कानुनी रूपमा प्राप्त भाषिक अधिकारको उपयोग गरी भविष्य राम्रो बनाउनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ।

उपर्युक्त अध्ययनहरूले बहुभाषिक शिक्षा गैर नेपाली मातृभाषीका लागि वा सबैका लागि ? भन्नेमा कार्यान्वयनको अवस्था अन्योल भएको उल्लेख गरेका छन्। यस प्रकारका अध्ययनले नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाको कार्यान्वयनको वास्तविक अवस्था अध्ययनका लागि मार्गदर्शन गर्दछन्।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा गुणात्मक पद्धतिअन्तर्गत घटना अध्ययन विधि (क्रेसवाल, २००६) को उपयोग गरिएको छ। यस अध्ययनमा मुख्य फेनोमेना (घटना) को रूपमा मातृभाषाको उपयोगलाई लिइएको छ। तथ्य सङ्कलनका लागि बहुविधि (संलेख र सघन अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकन) पद्धति अपनाइएको छ, भने तथ्य सङ्कलनका साधनका रूपमा अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकन रहेका छन्। सञ्चारात्मक क्रिया सिद्धान्तलाई आधार मानिएको यस लेखमा अध्ययनको क्षेत्र काठमाडौँ जिल्ला टेकुस्थित आधारभूत विद्यालय जहाँ कक्षा १ देखि ८ सम्म एकैपटक विषयको रूपमा नेपाल भाषा शिक्षण थालनी भएको छ। नमुना सहभागीका रूपमा प्रधानाध्यापक (१), नेपाल भाषा शिक्षक (२) रहेका छन् भने अवलोकनका लागि कक्षा ६ को नेपाल भाषा कक्षालाई लिइएको छ। अध्ययनलाई स्तरीय र विश्वसनीयता कायम गर्नका लागि त्रिकोणीय पद्धति अपनाउँदै बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी संलेखबाट द्वितीय स्रोतका तथ्य साथै कक्षा अवलोकन र अन्तर्वार्ताबाट प्राथमिक स्रोतका गुणात्मक तथ्य सङ्कलन गरिएको छ। यसरी प्राप्त जानकारीलाई वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधि अपनाएर विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा विश्लेषण गरी लेखलाई अन्तिम रूप दिइएको छ।

तथ्याङ्कको प्रस्तुति

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य विद्यालयमा मातृभाषा उपयोगको वास्तविक अवस्था उजागर गर्ने रहेको छ। विद्यालयमा नेपाल भाषा शिक्षणको वास्तविक अवस्थाबारे अध्ययनका लागि बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी संलेख, प्रधानाध्यापक र भाषा शिक्षकसँगको अन्तर्वार्ता साथै कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त जानकारी एवम् तथ्यलाई निम्नानुसार शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ :

बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था

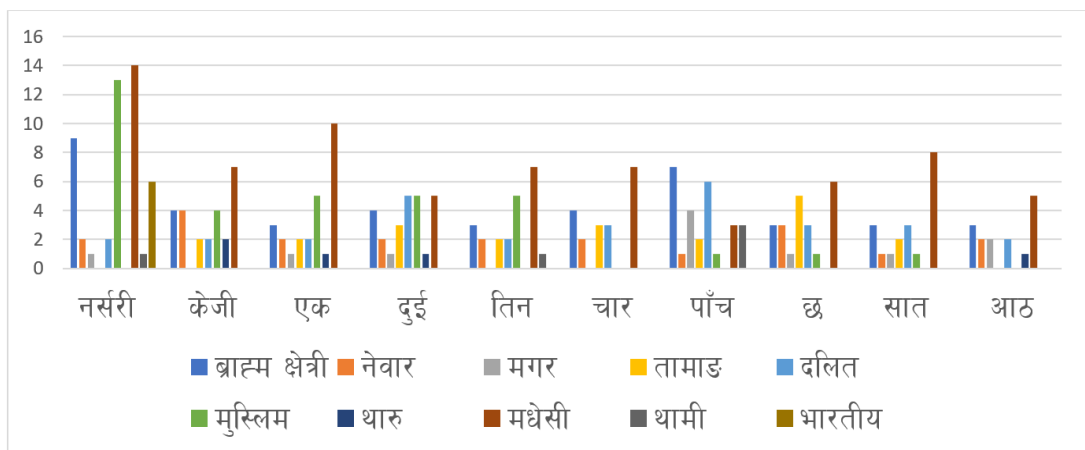
नेपालमा वि.सं. २०४६ सालको परिवर्तनपछि शिक्षामा मातृभाषासम्बन्धी बहस थालनी भएको देखिन्छ। नेपालका संविधानहरू (वि.सं. २०४७ धारा १८, उपधारा २, वि.सं. २०६३, धारा १७.१ र वि.सं. २०७२ धारा ३१.५) मा प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको छ। गैरनेपाली मातृभाषी केन्द्री बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) जारी गरी स्थानीय मातृभाषासमेत एक वा एकभन्दा बढी भाषाको माध्यमबाट दिइने शिक्षा नै बहुभाषिक शिक्षा भनी परिभाषित गरिएको छ। सन् २००९ देखि २०११ मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम परियोजना थालनी भएको देखिन्छ। जसले छिटो बाहिरिने ढाँचा (१-३ कक्षा मातृभाषा माध्यम) लाई अनुमोदन गरेको थियो (विद्यालय सुधार योजना, २०१६-२३)। यसै गरी विद्यालय छोड्ने दर घटाउन र शैक्षिक उपलब्धि बढाउन कक्षा तीनसम्म मातृभाषा माध्यम अनिवार्य गर्ने र विस्तारै अन्य भाषामा भाषान्तरण गर्दै जाने (उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०७५) व्यवस्थासमेत उल्लेख गरिएको छ। बहुभाषी कक्षाकोठामा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा पद्धति (राष्ट्रिय शिक्षा नीति, २०७६, १०.८.१) मा जोड दिने भनिए तापनि उपयुक्त शिक्षण पद्धतिको ढाँचा भने स्पष्ट देखिँदैन। यसरी विद्यालयका आधारभूत तहमा बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयनका लागि कानुनी र संवैधानिक व्यवस्था गरी नीति निर्माण गरे पनि ठोस र स्पष्ट रणनीतिको अभाव देखिन्छ। यसैको परिणामस्वरूप विद्यालयमा मातृभाषाको

उपयोगको प्रयोजनवारे स्पष्ट हुन नसकी बहुभाषामा दक्ष बनाउनका लागि बहुभाषिक शिक्षा वा मातृभाषाको शिक्षणका लागि बहुभाषिक शिक्षा ? भन्नेमा बहुभाषिक शिक्षासम्बन्धी नीति, रणनीति र कानुनी व्यवस्थाहरू नै अस्पष्ट रहेको देखिन्छ ।

नेपाल भाषा सम्बद्ध विद्यालय परिचय : बागमती प्रदेश, काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका १२ मा रहेको आधारभूत विद्यालयमा अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । विद्यालयमा शैक्षिक सत्र २०७७ देखि कक्षा १ देखि ८ सम्म एकैपटक नेपाल (नेवारी) भाषालाई स्थानीय पाठ्यक्रमका रूपमा नेपाल भाषामा पठनपाठन भइरहेको देखिन्छ । नेपाल भाषा पठनपाठन भइरहेको विद्यालयमा विभिन्न भाषिक पृष्ठभूमिका विद्यार्थी रहेको निम्नानुसारको तालिकाले स्पष्ट पारेको छ :

तालिका सङ्ख्या १

विद्यालयको भाषिक विविधताको अवस्था

विद्यालयका कक्षाकोठागत भाषिक विविधताको अवस्थाले बालविकास कक्षादेखि कक्षा ८ सम्मका कक्षामा नेवारी भाषाका विद्यार्थीभन्दा धेरै मुस्लिम, मधेसी र भारतीय विद्यार्थीहरूको बाहुल्य रहेको देखाउँछ ।

कक्षा ६ का विद्यार्थीको भाषिक विविधताको अवस्था : मातृभाषाका रूपमा नेपाल (नेवारी) भाषाको उपयोग गरेको विद्यालयको कक्षा ६ मा अवलोकन गर्दा कक्षामा भएका २० जना विद्यार्थीमध्ये जम्मा २ जना नेवारी भाषी र अन्य नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, हिन्दी र तामाङ रहेको देखिन्छ। यसले नेवारी जातिको समुदायमा रहेको विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरू नेवारी समुदायका भन्दा अन्य मातृभाषाका धेरै रहेको स्पष्ट पार्दछ।

तालिका सङ्ख्या २

कक्षा शिक्षण सिकाइमा सञ्चारात्मक क्रियाको अभ्यास (कक्षा अवलोकन)

शिक्षकका शैक्षणिक क्रियाकलाप सूची	पाठ्यक्रमको उद्देश्य प्राप्त/ उद्देश्यपरक क्रिया (पि, गा, ब-उभ्या, अगा)	मानदण्डद्वारा सञ्चालित क्रिया (समाजले तय गरेका नीति नियम र कानून) स्थानीय भाषा	अभिनय शास्त्रीय क्रिया (विषयवस्तु बुझाउन गरिने अभिनय वा कौशल)	सञ्चारात्मक क्रिया (सबै विद्यार्थीको पहुँचमा पुऱ्याउन उपयोग भएको माध्यम भाषा/ सामञ्जस्यपूर्ण)	शिक्षकमा ज्ञान र बुझाइ सिकारूसमक्ष पुऱ्याउन भएको प्रतिबद्धता, विश्वसनीय र पत्यारिलो अनुभव भाषाका	सञ्चारात्मक क्रियामा शिक्षक अनुभूति (माध्यम भाषा र न्याय)
क्रियाकलाप	कक्षाको थालनीमा नेपाल भाषाको उपयोग गरे पनि पटक पटक नेपालीमा बताउने, मायाले सम्झाउने, विद्यार्थीको मनोविज्ञान बुझेर फरक फरक गतिविधि सञ्चालन गर्ने	विषयका रूपमा नेपाल भाषाको पठनपाठन, माध्यम नेवारी भाषा	नभएको	नेपाल भाषाको माध्यम नेपाली सामञ्जस्यपूर्ण मानिएको	नेपाली माध्यमबाट बुझाउन सक्नेमा शिक्षक विश्वस्त	गैर नेवार मातृभाषी विद्यार्थी भएको कक्षामा विद्यार्थीले बुझ्ने भाषामा पढाउनु नै न्यायसङ्गत

(पि-पिट्ने, गा-गाली गर्ने, ब उभ्या- बसेको ठाउँमा उभ्याउने, अगा-अगाडि लैजाने)

तालिका दुईअनुसार कक्षा शिक्षण सिकाइमा सञ्चारात्मक क्रियाको अभ्यासलाई नियाल्दा पाठ्यक्रमका उद्देश्य प्राप्तिका लागि शिक्षकले पिट्ने, गाली गर्ने, बसेको ठाउँमा उभ्याउने र अगाडि लगेर उठ्बस गराउने कुनै पनि कार्य गरेको देखिँदैन । बहुभाषिक कक्षामा विषय/स्थानीय पाठ्यक्रमका रूपमा नेपाल भाषा शिक्षणमा नेवारी भाषाको माध्यम अपनाउने भन्ने पालिकाको निर्देशन भए पनि शिक्षकले पाठ्यक्रमका उद्देश्य पूरा गर्नका लागि विद्यार्थीले बुझ्ने नेपाली भाषामा मायाले सम्झाउनुका साथै विभिन्न वस्तुहरू (चित्र, भिडियो) देखाएर बुझाउने प्रयास गरेको देखिन्छ । बहुभाषिक कक्षामा नेपाली भाषाको माध्यम सामञ्जस्यपूर्ण देखिनुका साथै शिक्षक पनि नेपाली भाषाको माध्यमबाट कक्षाका सबै विद्यार्थी नेपाल भाषाका पाठ्यवस्तु बुझाउन सक्नेमा विश्वस्त भएको देखिन्छ । तसर्थ कक्षाकोठाका सबै विद्यार्थीले जान्ने र बुझ्ने भाषामा पढाउनुलाई न्यायसङ्गत मानिएको छ ।

नेपाल भाषा शिक्षक अन्तर्वाता प्रतिक्रिया : विद्यालयका भाषा शिक्षकको भनाइले नेपाल भाषा विषय/स्थानीय पाठ्यक्रम शिक्षणको माध्यम नेपाल (नेवारी) भाषा भन्ने निर्देशन दिए तापनि विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा नेपाली भाषामा पढाउनु उपयुक्त हुने निर्देशन गरको छ । नेवारी मातृभाषाका न्यून सङ्ख्यामा विद्यार्थी भर्ना भएकाले अन्य भाषाका विद्यार्थीलाई एकैपटक नेपाल भाषा सिकाउन अन्यन्तै जटिल भएकाले अनुवादका आधारमा विषयवस्तुको बोध र उच्चारणमा जोड दिइएको शिक्षकको प्रतिक्रियाले निर्देशन गर्दछ । विद्यालयमा नेवारी मातृभाषाको पठनपाठन भए पनि उक्त भाषाका विद्यार्थी कम हुँदा स्थानीय भाषा र संस्कृतिको ज्ञान गराउन साना कक्षादेखि नै क्रमशः माथिल्ला कक्षामा स्तरअनुकूल विषयवस्तु सिकाउन सके नेपाल भाषाको सिकाइ सहज हुने शिक्षकको बुझाइ रहेको छ । माथिल्ला कक्षाका विद्यार्थीले एकै पटक नेपाल भाषा पढ्दा सिकाइमा बोझ भएको अनुभव गरेकाले अन्य शिक्षक र शिक्षण सामग्रीको उचित व्यवस्थापन गरी प्रारम्भिक तहदेखि नै शिक्षण सिकाइ हुन सके प्रभावकारी हुने देखिन्छ । शिक्षकका अनुसार ४० प्रतिशत नेवारी भाषीले आफ्नो मातृभाषा बोल्न छोडेकाले आफ्नो भाषा संस्कृति, कला कौशल आदिको

संरक्षण एवम् संवर्धन साथै अन्य भाषाका विद्यार्थीलाई नेवारी भाषा र संस्कृतिवारे जानकारी दिन सकेमा प्रभावकारी हुने भनाइ शिक्षकको रहेको छ ।

प्रधानाध्यापक अन्तर्वार्ता प्रतिक्रिया : विद्यालयका प्रधानाध्यापकको भनाइबाट विद्यालयमा बहुभाषिक नीति (नेपाली, अङ्ग्रेजी र नेपाल भाषा) रहेको देखिन्छ । विगत ४ वर्षदेखि विषय/स्थानीय पाठ्यक्रम (स्थानीय भाषा) का रूपमा नेपाल भाषा पठनपाठन हुँदै आएको र शिक्षणको माध्यम नेपाल (नेवारी) भाषा हुनुपर्ने निर्देशन पालिकाबाट प्राप्त भएको जानकारी पाइयो । प्रधानाध्यापकका अनुसार विद्यालयमा मधेसी र भारतीय मूलका विद्यार्थीहरू धेरै भएकाले उनीहरूको मातृभाषामा शिक्षा दिन सकिने हो भने मैथिली र हिन्दी भाषाको माध्यम अपनाउनु पर्ने तर सो हुन नसकेको देखिन्छ । नेवारी मातृभाषाका विद्यार्थीको न्यून उपस्थिति भएको उक्त विद्यालयमा एकैपटक कक्षा १ देखि ८ सम्म अनिवार्य रूपमा नेपाल (नेवारी) भाषा विषयको पठनपाठनका लागि माध्यम नेपाल भाषा गर्ने भनी पालिकाले निर्देशन दिए पनि विद्यार्थीको भाषिक सक्षमताका आधारमा नेपाली माध्यम धेरै र नेपाल (नेवारी) भाषाको उपयोग कम मात्रामा भइरहेको देखिन्छ । प्रधानाध्यापकको दृष्टिकोणमा स्थानीय भाषा र संस्कृतिको विकास र संरक्षणका लागि मातृभाषाको शिक्षा दिन एकैपटक नभै प्रारम्भिक तहदेखि क्रमशः माथिल्लो कक्षामा पठनपाठन गराउने हो भने प्रभावकारी हुने देखिन्छ । सानो उमेरका बालबालिकामा धेरै भाषा सिक्ने क्षमता हुने भएकाले शिक्षक र शिक्षण सामग्रीको उचित व्यवस्थापन गरी क्रमबद्ध सिकाइ गरेमा नेवारी भाषा (स्थानीय भाषा) र संस्कृतिको ज्ञान सबै भाषाका विद्यार्थीमा दिलाउन सक्ने धारणा प्रधानाध्यापकको रहेको देखिन्छ ।

तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण

यसभन्दा अधिका अनुच्छेदमा प्रस्तुत गरिएका तथ्यलाई यहाँ व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । व्याख्याले तथ्यको अर्थ स्पष्ट पार्ने र विश्लेषणले एउटै तथ्यमा भएका जानकारीलाई छुट्याउने काम गर्दछ (डेन्जिन र लिङ्कन, २०१८) । नेपाल (नेवार) भाषा सम्बद्ध विद्यालयमा

गरिएको कक्षा अवलोकन, अन्तर्वार्ता र मातृभाषा नीतिसम्बन्धी संलेखहरूबाट आएका जानकारी एवम् तथ्यलाई विभिन्न सारगत (थिमेटिक) उपागमका आधारमा सार (थिम) निर्माण गरी निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

बहुभाषिक शिक्षाको अस्पष्ट धारणा

नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाको वास्तविक अवधारणा र उद्देश्य स्पष्ट हुन नसक्दा बहुभाषिक शिक्षा भनेको बहुभाषामा शिक्षा, मातृभाषामा शिक्षा वा मातृभाषाको शिक्षा भन्नेमा अन्योलता देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा सहभागी १ (प्र.अ.) भन्नुहुन्छ :

विद्यालयमा बहुभाषिक शिक्षा नीति छ । गणित र विज्ञान अङ्ग्रेजी, अन्य भाषा विषयबाहेक सबै विषयको शिक्षण माध्यम नेपाली र नेपाल भाषाको माध्यम नेवारी भाषा रहेको छ । (२०७९/४/१ अन्तर्वार्तामा आधारित)

उक्त भनाइले विभिन्न विषयको शिक्षणमा विभिन्न माध्यम भाषाको उपयोग गर्नु नै बहुभाषिक शिक्षा हो भन्नेतर्फ सङ्केत गर्दछ । युनेस्को (२०१०) ले बहुभाषिक शिक्षाका लागि कम्तिमा तीन ओटा भाषामा शिक्षा दिनु उपयुक्त हुने सुझाएको छ । यसका लागि विद्यार्थीको मातृभाषा र विस्तृत सञ्चारको भाषालाई शिक्षाको पहुँचमा पुऱ्याउनु पर्दछ (युनेस्को, २०११) । मातृभाषालाई आधार मानेर शिक्षण सिकाइका क्रममा जहाँ दुई वा सोभन्दा बढी भाषाहरूको उपयोग गरिन्छ त्यहाँ मात्र बहुभाषिक शिक्षा उपयोगी हुने (टायलर, २०२०, पृ. १२४) भए पनि नेपालमा मातृभाषासमेत एक वा एकभन्दा बढी भाषाका माध्यमबाट दिइने शिक्षालाई बहुभाषी शिक्षा भन्ने उल्लेख गरिएको छ तर एकलभाषी कक्षामा वा बहुभाषिक भन्नेबारे स्पष्ट उल्लेख गर्न सकेको देखिँदैन (बहुभाषिक शिक्षा निर्देशिका, २०६६, पृ. २) । यसप्रकारको अस्पष्टतालाई राष्ट्रिय शिक्षा नीति (२०७६, १०.८.१) को बहुभाषिक कक्षाकोठामा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा पद्धतिलाई प्रोत्साहन गर्ने भन्ने भनाइले भनै अन्योल बनाएको देखिन्छ । तसर्थ विश्वमा विकसित बहुभाषिक शिक्षा पद्धतिलाई हुबहु कार्यान्वयनमा ल्याउन खोज्दा देखिएका अन्योलका विच भाषिक विविधतायुक्त कक्षाकोठा र एकलभाषी कक्षा

कोठाको निक्यौल गरी नेपालको आवश्यकताअनुसार बहुभाषामा शिक्षा ? मातृभाषामा शिक्षा ? वा मातृभाषाको शिक्षा ? सम्बन्धी स्पष्ट भई बहुभाषिक शिक्षा नीति र रणनीति तय गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

मातृभाषामा शिक्षाको उद्देश्य परिपूर्णता

जोमटेन सम्मेलनमा सहभागी भई बहुभाषिक शिक्षाका लागि प्रतिबद्धता जनाएको नेपालले लामो समयसम्म राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी प्रावधान, शिक्षा आयोग प्रतिवेदनमा र नीति कार्ययोजना तथा कार्यक्रममा व्यवस्था गरी मातृभाषामा शिक्षा दिन खोजे पनि योजनाबद्ध रूपमा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न नसक्दा मातृभाषामा शिक्षा दिने उद्देश्य पूरा हुन सकेको देखिँदैन । विद्यालयमा मातृभाषाको उपयोगको उपादेयताका सन्दर्भमा सहभागी २ (नेपाल भाषा शिक्षक) को भनाइ रहेको छ :

कक्षाका सबै विद्यार्थीलाई उनीहरूको मातृभाषामा पढाउन त सम्भव छैन तर पनि सबै जातिका विद्यार्थीले आफू रहेको समुदायको संस्कृतिबारे जानकारी लिनु राम्रो हो । नेवारी जातिका भाषा, कला कौशलका सिप र खानाका परिकारबारे जानेर प्रयोगमा ल्याउन सके त उपयोगी छ । (२०७९/४/१ अन्तर्वार्तामा आधारित)

यस भनाइले मातृभाषामा शिक्षाभन्दा पनि बहुभाषिक कक्षामा नेवारी मातृभाषाको पठनपाठन हुने गरेको तर्फ सङ्केत गर्दछ । एकलभाषी कक्षामा विद्यार्थीको उच्च दक्षता आविर्भावका लागि ६ देखि ८ वर्षको विद्यालयीय शिक्षा पहिलो (मातृ) भाषामा लिनु उपयुक्त हुने (युनेस्को, २०११) उल्लेख गरे पनि एकलभाषी कक्षाको न्यून सम्भावना भएको नेपालको परिप्रेक्ष्यमा बहुभाषिक कक्षामा कुनै एक मातृभाषाको पठनपाठन गराएको देखिन्छ । मातृभाषामा शिक्षा दिन नसके हरेक जातिको पुस्तैनी भाषा, संस्कृति र मूल्य मान्यता हराउँदै जाने अवस्था सिर्जना हुने हुँदा नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाको आवश्यकता ज्वलन्त भएको उल्लेख गरिएको छ (होउज, २०२०) । यही उद्देश्यले नेपालमा मातृभाषाका माध्यमबाट बहुभाषिक शिक्षा दिने कानुनी व्यवस्था भए पनि वास्तविक उद्देश्यअनुसार कार्यान्वयन हुन सकेको देखिँदैन ।

माध्यमका रूपमा मातृभाषामा शिक्षाका सन्दर्भमा सहभागी १ (प्र.अ.) भन्नुहुन्छ :

विद्यालयमा हिन्दी र मैथिली मातृभाषी विद्यार्थी धेरै छन् । मातृभाषाको माध्यमबाट पढाउने हो भने यहाँ हिन्दी र मैथिली माध्यम अपनाउनु उपयुक्त हुन्छ । (२०७९/४/११ अन्तर्वार्तामा आधारित)

उक्त भनाइलाई तालिका १ का अनुसार जुन भाषाका विद्यार्थीको बाहुल्यता रहेको हुन्छ सोही भाषालाई शिक्षण सिकाइको माध्यम बनाउनु नै मातृभाषामा शिक्षा हो भने उक्त विद्यालयमा मैथिली र हिन्दी भाषालाई माध्यम बनाउनु पर्ने कुरालाई सङ्केत गर्दछ । गैर नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीले मातृभाषामा शिक्षा पाउन नसक्दा समुदायका उच्च वर्गले प्रयोग गर्ने प्रभावशाली भाषा नेपाली/अङ्ग्रेजी शिक्षणको माध्यम रहनुले शक्तिका आधारमा समाज विभाजन हुने आधारहरू सिर्जना (अवस्थी, २००४, पृ. २५४) गर्ने भए पनि मातृभाषाको शिक्षालाई मातृभाषामा शिक्षा भनी भ्रम गर्ने गरेको देखिन्छ । प्रत्येक नेपाली समुदायका बालबालिकालाई मातृभाषामा आधारभूत तहको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार (अनिवार्य तथा निशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन, २८.१) को व्यवस्था गरिए पनि उक्त विद्यालयमा सो अधिकारको प्रत्याभूति हुन नसकेको देखिन्छ । मातृभाषामा शिक्षा दिँदा पहिलो (मातृ) भाषालाई प्राथमिक तहसम्म शिक्षणको माध्यम बनाउने र त्यसपछि पहिलो भाषाको निरन्तरताका लागि विषयका रूपमा पढाउँदा (युनेस्को, २०११) हरेक विद्यार्थीले मातृभाषामा शिक्षा पाउने सम्भावना भए पनि विद्यालयमा भएको मातृभाषाको उपयोग अवस्थाले मातृभाषामा शिक्षाको उद्देश्य परिपूर्णताउन्मुख हुन सकेको देखिँदैन ।

सञ्चारात्मक क्रियाको अभ्यासमा माध्यम भाषाको उपयोग

कक्षा ६ मा नेपाल भाषाको पठनपाठनमा सञ्चारात्मक क्रियाको अभ्यास अवलोकनका क्रममा कक्षामा विभिन्न मातृभाषाका विद्यार्थीहरू रहेको देखिन्छ । कक्षामा रहेका जम्मा २० जना विद्यार्थीहरूमध्ये २ जना नेवारी मातृभाषी बाहेक अन्य मातृभाषा (जस्तै: नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, हिन्दी, तामाङ आदि) का रहेकाले कक्षा पूर्णरूपमा बहुभाषिक देखिन्छ । कक्षामा

पालिकाको निर्देशनअनुसार नेपाल (नेवारी) भाषा विषयलाई नेवारी भाषाको माध्यमबाट पढाउने भने पनि सञ्चारात्मक क्रियामा नेपाली माध्यम सामञ्जस्यपूर्ण देखिएको छ । कक्षाको थालनीमा भएको विद्यार्थी शिक्षकबिचको संवाद :

विद्यार्थी: जजलपा मेम

शिक्षक: जजलपा

विद्यार्थी : फेकन ठिस

विद्यार्थी: सुभया मेम

शिक्षक: हिजो हामीले भिन्छग: (एघार) देखि नीग: (बिस) सम्मको अड्क ज्ञान पढ्यौं ।

घरमा गएर लेख्यौं त ?

विद्यार्थी १: लेख्नै गारो छ मेम ।

शिक्षक: के गारो भो ?

विद्यार्थी २: भिन्ह्युग लेख्न ।

शिक्षक: नेपाल भाषाका संयुक्त शब्दहरू उच्चारण गर्न गारो छ तर पनि विस्तारै लेख ।

कक्षामा भएको यसप्रकारको संवादले कक्षाको थालनीमा अभिवादनमा नेपाल भाषाको उपयोग भए पनि गैर नेवारी भाषी विद्यार्थीलाई अनिवार्य रूपमा नेपाल भाषा पढाउँदा विद्यार्थीले बुझ्ने भाषा नेपाली नै उपयोगी देखिएको छ । सञ्चारात्मक क्रिया (कार्टे, सन् १९८७) का अनुसार कक्षामा शिक्षकले नेवारी भाषामा बुझेको ज्ञानलाई नेपाली भाषाको माध्यमबाट विद्यार्थीसमक्ष पुऱ्याउन सफल भएको देखिन्छ । अर्थात् शिक्षकले नेपाल भाषा पाठ्यपुस्तकका विषयवस्तु विद्यार्थीमा सञ्चरित गर्नका लागि नेपाली भाषाको माध्यम उपयुक्त देखिन्छ । एक व्यक्तिले भाषाको माध्यमबाट आफ्नो कुरा अरूलाई बुझाउन सकेमा कुनै समस्या आउँदैन भन्ने सञ्चारात्मक क्रियाको सिद्धान्तलाई बहुभाषिक कक्षामा नेपाल (नेवार) भाषा विषय शिक्षण सिकाइका क्रममा नेपाली भाषाको प्रयोगले प्रमाणित गरेको देखिन्छ । यसैगरी सञ्चारात्मक क्रियाअनुसार सबै भाषाका विद्यार्थीको

पहुँचमा नेपाल भाषाका विषयवस्तु पुऱ्याउन नेपाली माध्यम भाषा/ सामञ्च्यस्यपूर्ण देखिन्छ । सञ्चारात्मक क्रियाअनुसार शिक्षकमा “म नेपाली माध्यमको सञ्चार क्रियाबाट नेपाल भाषाका विषयवस्तुको बोध/ज्ञान गर्न सक्छु” भन्नेमा विश्वस्त भएको देखिन्छ । शिक्षकको अनुभूतिले पनि बहुभाषिक कक्षामा विद्यार्थीले यथेष्ट बुझ्ने र स्पष्ट बोल्ने भाषालाई शिक्षणको माध्यम बनाउन वैज्ञानिक (वेन्सन, २००४) हुनेमा आश्वस्त रहेको देखाउँछ । सञ्चार क्रियामा माध्यम भाषाको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिने र सफल सञ्चारात्मक क्रिया हुने हुँदा विद्यार्थी पनि नेपाली भाषाको माध्यमबाट नेपाल भाषा विषयका विषयवस्तु सिक्न र बुझ्न सक्छु भन्ने दृढोक्तिमा पुगेको देखिन्छ ।

विषयका रूपमा नेपाल भाषाको उपादेयता

विश्वको सन्दर्भमा हरेक भाषा भाषीका समाजसंस्कृति एवम् भाषालाई अधि बढाउने र समान गुणात्मक शिक्षा दिन विकसित नयाँ अवधारणा नै बहुभाषिक शिक्षा पद्धति भए पनि नेपालले भने बहुभाषिक कक्षामा कुनै एक स्थानीय वा मातृभाषाको विकास र संरक्षणका लागि भनी विषयका रूपमा मातृभाषाको उपयोग गरेको देखिन्छ । विषयका रूपमा नेपाल भाषा शिक्षणको उपादेयताका सन्दर्भमा सहभागी १ (प्र.अ) भन्नुहुन्छ :

पालिकाको निर्णयअनुसार अनिवार्य रूपमा सबै जातिका विद्यार्थीले आफू रहेको समुदायको संस्कृतिबारे जानकारी लिनु राम्रो हो । नेवारी जातिका भाषा, सिप, कौशल र खानाका परिकारबारे जानेर प्रयोगमा ल्याउन सके त उपयोगी छ । (२०७९/४/१ अन्तर्वार्तामा आधारित)

उक्त भनाइले नेवारी भाषाको संस्कृति र विकासका लागि सबै भाषा भाषीले नेपाल भाषा विषय अनिवार्य रूपमा पढ्नु पर्ने पालिकाको निर्देशनतर्फ सङ्केत गर्दछ । यस सङ्केतलाई सहभागी २ (भाषा शिक्षक) को निम्नानुसारको भनाइले पनि सानिध्यता राख्दछ :

४० प्रतिशत नेवारी भाषीले आफ्नो भाषा बोल्न र संस्कृति बुझ्न छोडेका छन् । तिनलाई आफ्नो भाषा एवम् संस्कृतिको महत्त्वबोध गराउनुका साथै लोप हुँदै

गएका भेषभूषा, चाडपर्व, सम्पदा, खानाका परिकार आदिप्रति आकर्षण गराउन आवश्यक छ । अन्य जातिका विद्यार्थीमा उक्त ज्ञान र सिपको उपयोग गरेर जीवन निर्वाह गर्नसमेत सघाउ पुग्छ । नेवारी खाना बनाएर आर्थिक उपार्जन गर्न सक्छन् । (२०७९/४/११ अन्तर्वार्तामा आधारित)

माथिका भनाइले नेवारी भाषीलाई नै आफ्नो भाषा र संस्कृतिको ज्ञान गराउने उद्देश्य साथै अन्य भाषाभाषीलाई ज्ञान दिई स्थानीय भाषा र संस्कृतिको विकासमा टेवा पुग्नेतर्फ सङ्केत गर्दछ । मातृभाषा वा स्थानीय भाषालाई शिक्षामा उपयोगका लागि स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ र नियमावली २०५६ को दफा २८ घ (३) मा गाउँ विकास क्षेत्र र दफा ९६ घ (३) मा नगरपालिका क्षेत्रभित्र मातृभाषामा प्राथमिक तहको शिक्षा उपलब्ध गराउन सहयोग गर्ने उल्लेख गरेको छ । तर विद्यालयमा भने कुनै एक मातृभाषा विषय सबै भाषीलाई अनिवार्य गराएको देखिन्छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७५) मा विद्यालय तहको शिक्षामा शिक्षण सिकाइमा विषय र माध्यमका सन्दर्भमा त्रैभाषिक (मातृभाषा, नेपाली, अङ्ग्रेजी) नीति अवलम्बन गरिने व्यवस्था गरिएको छ । शिक्षामा मातृभाषासम्बन्धी भए गरेका व्यवस्थाले मातृभाषा माध्यमपछि विषय शिक्षणको प्रावधान राखेको छ, तर पालिकाको निर्देशनअनुसार बहुभाषिक कक्षामा अनिवार्य विषयका रूपमा मात्र नेपाल भाषाको पठनपाठन हुने गरेको देखिन्छ ।

मातृभाषा/ स्थानीय भाषा शिक्षणको उद्देश्यमा अस्पष्टता

विद्यालय शिक्षामा मातृभाषाको उपयोग विद्यार्थीलाई बहुभाषामा सक्षम बनाउनका लागि हो वा मातृभाषाको विकास र संरक्षणका लागि हो भन्नेमा मतैक्य देखिँदैन । सानै उमेरदेखि दुई वा सोभन्दा बढी भाषाको प्रयोग अनुभव भएका बालबालिका एकभाषीभन्दा तीक्ष्ण भएको पाइएपछि बहुभाषामा शिक्षाको अवधारणा विकास (वियालोस्तिक र अन्य, २००४) भए पनि नेपालमा मातृभाषाको उपयोग विद्यार्थीमा बहुभाषिक क्षमताको विकासभन्दा पनि मातृभाषाको संरक्षण र संवर्धनमा केन्द्रित देखिन्छ । स्थानीय निकायको निर्देशनअनुसार

बहुभाषिक कक्षामा नेपाल भाषा विषयलाई अनिवार्य रूपमा एकैपटक कक्षा १ देखि ८ सम्म पठनपाठन भइरहेको सन्दर्भमा सहभागी १ (प्र.अ) भन्नुहुन्छ :

*बहुभाषा र बहुसंस्कृतिको ज्ञान दिने उद्देश्य त राम्रो हो तर एकैपटक कक्षा आठसम्म जबर्जस्ती लागु गर्दा सिकाउने र सिक्नेमा अतिरिक्त भार परेको जस्तो लागेको छ ।
(२०७९/४/१ अन्तर्वार्तामा आधारित)*

उक्त भनाइले स्थानीय नेपाल भाषा र संस्कृतिको ज्ञान दिने पालिकाको निर्णय स्वागतयोग्य भए पनि नेवार भाषाको ज्ञान नै नभएका गैर नेवार मातृभाषी विद्यार्थीलाई एकै पटक कक्षा ८ सम्मको पठनपाठन गराउनुले बोझिलो बन्न पुगेकोतर्फ सङ्केत गर्दछ । सहभागी १ (नेपाल भाषा शिक्षक) को अनुभवले पनि उक्त भनाइसँग सानिध्यता राख्दछ:

माथिल्ला कक्षाका विद्यार्थीलाई बुझाउन गारो छ । आधारभूत ज्ञान नभै एकैपटक कक्षा सात, आठमा पढाउँदा विद्यार्थीलाई बुझाउन निकै गारो छ । नेपाल भाषाका कक्षामा खाली टाउको दुख्यो भनेर घोटो परिरहन्छन् । उनीहरूमा सकारात्मक दृष्टिकोण छैन । (२०७९/४/१ अन्तर्वार्तामा आधारित)

उक्त भनाइले आधारभूत ज्ञानबिना एकैपटक जबर्जस्ती भाषा सिकाउँदा विद्यार्थीमा सकारात्मक दृष्टिकोणको विकास हुन नसकेकाले सिकाइ प्रभावकारी हुन नसक्नेतर्फ सङ्केत गर्दछ । आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन ५८ खण्ड च मा कम्तिमा प्राथमिक तहसम्म आदिवासी जनजातिको मातृभाषामा पढाउने गरी विद्यालय स्थापना गर्ने भन्ने उल्लेख गरिएको छ (भाषा आयोग प्रतिवेदन, २०७६) । स्थानीय निकायले भने कानुनी र संवैधानिक व्यवस्थालाई वेवास्ता गरेर क्रमशः सिकाउँदै लैजाने व्यवस्थासमेत नगरी एकै पटक विद्यार्थीको भाषिक क्षमताको पर्वाह नगरी निर्णय गरेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालमा वि.सं. २०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तनपछि भाषिक अल्पसङ्ख्यक तथा आदिवासीहरूको भाषा र संस्कृति अस्तित्व जोगाउनका लागि शिक्षामा मातृभाषा उपयोगको मुद्दा अगाडि बढेअनुसार नेपालले मातृभाषामा शिक्षा दिने संवैधानिक व्यवस्था गरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमासमेत प्रतिबद्धता जनाएको देखिन्छ । सोही प्रतिबद्धताअनुसार मातृभाषालाई आधार मानेर बहुभाषामा शिक्षा दिने पद्धति अवलम्बन गर्न खोजे पनि सबै भाषाका विद्यार्थीलाई बहुभाषामा शिक्षा हो वा गैरनेपाली मातृभाषी विद्यार्थीलाई मात्र भन्नेमा नीतिहरू स्पष्ट हुन नसकेको देखिन्छ । परिणामस्वरूप राज्यको कानुनी र संवैधानिक व्यवस्थाले गैर नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीलाई मातृभाषामा आधारित भई बहुभाषामा दक्ष बनाउने उद्देश्य राखे पनि विद्यार्थीमा बहुभाषिक सक्षमताको विकास गर्नुभन्दा बढी राजनैतिक मुद्दातर्फ सरोकारवालाहरूको बहस केन्द्रित हुने गरेकाले लक्षित वर्गलाई मातृभाषाको आधारमा बहुभाषामा शिक्षा दिने राज्यको उद्देश्य परिपूर्ण हुन नसकेको देखिन्छ । विद्यालय रहेको समुदायको भाषा, संस्कृति, सम्पदा, कला र सिपबारे सबै विद्यार्थीलाई बुझ्ने भाषामा जानकारी दिन सकेकाले नेपाल भाषा विषयको उपादेयता स्पष्ट रहेको देखिन्छ । तर कक्षा ६ मा जम्मा दुई जना मात्र नेवार भाषी विद्यार्थी रहे पनि कक्षा अभिभावकमा नेपाल भाषाको उपयोगले नेपाल भाषाका शब्दहरू केही जान्ने भए पनि शिक्षकले नेपाल भाषा विषयका विषयवस्तु सिकाउने क्रममा उपयोग गरेको नेपाली भाषाले सञ्चारात्मक अभ्यासलाई सफल बनाएको देखिन्छ । शिक्षकले स्वयम् मा भएको नेपाल भाषाका विषयवस्तुको ज्ञान गराउन र विद्यार्थीमा पनि नेपाली माध्यमबाट बुझ्नमा समस्या नभएकाले सञ्चारात्मक क्रियामा नेपाली भाषाले सामञ्जस्यता कायम गरेको देखिन्छ । शिक्षण सिकाइका क्रममा विद्यार्थीले कुन भाषामा पढाउँदा बुझ्दछन् भन्नेमा शिक्षकले विचार पुऱ्याउन सकेमा सञ्चारात्मक अभ्यास प्रभावकारी हुने देखिन्छ । नेपाल भाषा विषय अनिवार्य रूपमा एकैपटक कक्षा ८ सम्म जबर्जस्त पढाउनु पर्ने नभै स्थानीय निकायको निर्णयलाई परिमार्जन गरी साना कक्षाका विद्यार्थीको धेरै भाषा सिक्न सक्ने क्षमताको वैज्ञानिक आधारलाई केन्द्रमा राखी साना कक्षादेखि क्रमबद्ध रूपमा लागु गरेमा बहुभाषिक ज्ञान हुने

र सिकाइ पनि सहज हुने देखिन्छ । नेवार भाषाका विद्यार्थीले समेत आफ्नो भाषा बोल्न छोडेको र कक्षामा अन्यन्तै न्यून सङ्ख्यामा नेवार भाषाका विद्यार्थी भएको अवस्थामा स्थानीय निकायले विद्यालयका विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा विद्यालयको वर्गीकरण गरी वैज्ञानिक एवम् व्यवहारिक रूपमा उद्देश्यपूर्ण तवरबाट नीति र रणनीति तय गरी मातृभाषा/स्थानीय भाषाको शिक्षण गराउनु प्रभावकारी हुने निष्कर्ष अध्ययनको रहेको छ ।

कृतज्ञता

प्रस्तुत लेख विद्यावारिधिका लागि सङ्कलित तथ्य र त्यसको परिणामलाई आधार मानी तयार गरिएको हो । यस कार्यका लागि छात्रवृत्ति (PhD-78/79- Edu-04) उपलब्ध गराई आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, सानोठिमी, भक्तपुरप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्री

- अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन (२०७५). <https://lawcommission.gov.np>
- उच्चस्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०७५). शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७५). राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७५. लेखक ।
- बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६). नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय ।
- भाषा आयोग (२०७५), भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (दोस्रो), भाषा आयोग, ।
- राष्ट्रिय शिक्षा नीति (२०७६), नेपाल सरकार शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन (२०५५), www.lawcommission.gov.np
- Awasthi, L.D. (2004). *Exploring monolingual school practices in multilingual Nepal*. An Unpublished Dissertation of PhD, Dennis University.
- Benson, C. (2004). *The important of mother tongue-based schooling for educational quality*. UNESCO.

- Bialystok, E., Craik, F. I., Klein, R., & Viswanathan, M. (2004). *Bilingualism, aging, and cognitive control: evidence from the Simon task*. *Psychology and Aging*, 19(2), 290.
- Creswell, J. W. (2006). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Sage Publication.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2018). *The SAGE handbook of qualitative research*. Sage Publication.
- Hough, D.A. (2020). A bottom approach to MLE in Nepal. In Y.P. Yadava & L.D. Awasthi (Eds). (2020). *Perspectives on mother tongue based multilingual in Nepal*. Nepal Academy.
- Joshi, K.R. (2018). *Translanguaging as a negotiated in higher education: Classroom practice, experience and implication*. An Unpublished M.Phil. Thesis. Tribhuvan University.
- Jurgen, H. (1981). *The theory of communication action volume 2*. Translated by Thomas Mc Carthy (1987). Massachusetts.
- Mishra, M.K. (2020). Multilingual education in Nepal: Democratizing children's language education. In Y.P. Yadava & L.D. Awasthi (Eds). (2020). *Perspectives on mother tongue based multilingual in Nepal*. Nepal Academy.
- Taylor, S.K. (2020). *Beyond bilingual education: Multilingual language education in Nepal*. Yadava,
- Yadava, Y. P., & Awasthi, L.D. (Eds). (2020). *Perspectives on mother tongue based multilingual in Nepal*. Nepal Academy.
- UNESCO. (2003). *Education in a multilingual world. UNESCO Education Position Paper*. UNESCO. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org>.
- UNESCO.2011. *Enhancing learning of children from diverse language backgrounds: Mother tongue-based bilingual or multilingual education in the early years*. UNESCO.